

VALLAMAJAD

Hanno Talving

Tallinn 2012

SISUKORD

Valdade teke.....	3
I periood 1866-1889.....	4
1866. aasta vallareform.....	4
I perioodi tüpoloogia.....	5
II periood 1889-1918.....	9
1889. aasta kohtu- ja talurahvaasutuste reform.....	9
Talurahvaasjade komissarid ja väikeste mõisavaldade liitmine.....	9
II perioodi tüpoloogia.....	12
III periood 1918-1950.....	23
Eesti Vabariigi algusaastad.....	23
Vallamajade moderniseerimine 1930. aastatel.....	24
1938. aasta vallareform.....	26
Teine maailmasõda.....	26
Nõukogude aeg ja 1950. aasta haldusreform.....	27
III perioodi tüpoloogia.....	27
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	28

Valdade teke

Kuigi sõna „vald“ (skandinaavia laensõna tähenduses „võim“) on kasutusel olnud juba aastasadu, võib-olla ka tuhandeid, andsid valla mõistele konkreetsema sisu 1802. ja 1804. aasta talurahvaseadused, millega loodi Eesti- ja Liivimaal vallakohtud. Ka enne nimetatud talurahvaseadusi eksisteerisid üksikutes eramõisates mõisnike initsiatiivil loodud ning era-talurahvaõigustele tuginevad vallakohtud. Esimene omataoline loodi 18. sajandi keskel Tuhalas, sajandi lõpul töötasid vallakohtud veel Kandle, Pajaka, Roosna-Alliku, Vaabina ja Vigala mõisas (Traat 1980: 37). Olgu veel lisatud, et Eestimaa kubermangus vallakohtud 1817. aastal kaotati (taastati 1866) ning Saaremaal loodi need 1819. aastal.

Esialgu allusid vallakohtud mõisatele, näiteks määras mõis kohtu eesistujad ning ka kohtupidamises oli esikohal mõisale olulised küsimused: järelevalve halvasti majandavate peremeeste üle, „raudvara“ üleandmine, mõisavõlgade sissenõudmine jne (Traat 1980: 53).

Valla- või kohtumajadest peale ühe erandi tollel perioodil juttu teha ei saa. Vallakohus käis koos mõisa eraldatud ruumides – tavaliselt kas valitseja- või teenijatemajas, harvemini mõisa peahoones. On teada ainult üks enne 1866. aastat ehitatud spetsiaalne kohtumaja, milleks on Kambja kihelkonna Vana-Kuuste valla kohtuhoone Tartumaal. Nimetatud hoone ehitati mõisa majandusõue Vana-Kuuste vallakirjutaja ja ühtlasi mõisavalitseja Georg Simoni ettepanekul 1863. aastal. Kohtumajas oli minimaalselt ruume: eestuba, mida kasutati ooteruumi ja suuremate koosolekute pidamiseks, tagatuba kantseleiks ning kohtu istungiteruumiks, vallakasaka eluruum ja arestikambrid. Selles hoones töötas Vana-Kuuste vallavalitsus ja -kohus 1876. aastani ja pidi siis mõisa survele ehitama endale mõisasüdamest kaugemale uue vallamaja (Traat 1985A: 132).

Seega – Eesti esimene spetsiaalne, veel enne iseseisvate valdade loomist ehitatud valla- ja kohtumaja on -

1. Vana-Kuuste - RKM

Vallamajade arengus on selgelt eristatavad kolm perioodi – aastad 1866-1889, aastad 1889-1918 ning aastad 1918-1950. Need kolm perioodi on kõik mõjutanud suuresti vallamajade eri tüüpide väljakujunemist, mistõttu on mõtet edaspidi käsitleda neid ajajärke eraldi.

I PERIOOD 1866-1889

1866. aasta vallareform

Eesti valdade ajaloo on murrangu tähiseks 1866. aastal välja antud Balti kubermangude vallakogukonnaseadus, mis vabastas vallad mõisa järelevalve alt – seda tärminit on tihti peetud tänapäevases mõistes iseseisvate omavalitsuste tekkeajaks. 1866. aasta seadusega eraldati mõisa- ja vallamaad, kohustati valdu asutama vallakoole, loodi vallavanema ja palgalise vallakirjutaja (hilisema nimetusega vallasekretäri) ametikoht, samuti moodustati vallavolikogu jne.

Vallamajade suhtes oli ülioluline nõue, millega kohustati vallakohtud üle viima mõisatest vallamaadele, mis pani aluse spetsiaalsete kohtumajade püstitamisele. 1866. aasta vallakogukonnaseaduse paragrahv 5 ütleb: „Kogukonna täiskogu nii hästi kui ka volimehed tulevad kokku kogukonna majas ja seal peab kogukonna kohus oma kohtu päävad. Kus selle tarvis parajat tuba ei ole ehk mõisa vanema poolest seks täieste ja kindlaste ei anta, seal peab kogukond niisugust kogukonna maja oma kuluga ehitama ja ülespidama” (Ojala 1995: 12).

Perioodi 1866-1889 võib nimetada ka väikevaldade ehk endiste mõisavaldade ajaks. Kuigi mõisa eestkoste alt vabanenud, olid tollased vallad siiski ajalooliselt koondunud nn peremeesmõisa ümber ja viimasega tihedas seoses. Sellel perioodil eksisteeris Eesti aladel üle tuhande valla. Esimesed pärast 1866. aasta vallareformi ehitatud spetsiaalsed vallamajad ehitati teadaolevalt 1867. aastal Mäksale ja Toolamaale. 1868. aastast on teateid kaheksa uue vallamaja valmimisest (Traat 1985A: 133). Nood esimesed kohtumajad (vallamaja tolleaegne nimetus) olid äärmiselt lihtsad ja suhteliselt väikesed ehitised, milles oli enamasti kaunis vähe ruume. Ruuminappus tingis selle, et üht tuba kasutati tihti mitmes funktsioonis. Nii näiteks kasutati 1874. aastal ehitatud Meeri vallamajas Tartumaal vallakirjutaja kööki ka kantselei funktsioonides ning eespool nimetatud Mäksa vallamajas oli käskjala korter ühtlasi ka ooteruumiks (EAA f 367 n 1 s 530 l 4 ja f 367 n 1 s 990 l 56).

Enamuse selle perioodi vallamajade puhul pole teada neid püstitanud ehitusmeistrite nimesid. Tihti laoti tollal vallamaja üles kogukonna ühise jõuga ning kui valitigi ka ehitusmeister, siis reeglina püüti teda leida oma kogukonna seest.

I perioodi tüpologia

TÜÜP I/1

Tüübiks I/1 võib nimetada perioodil 1866-1889 kõige rohkem esindatud *urbaltisch* ehk vanabalti elamu ilmsete mõjudega vallamaju. Need on riskülikukujulise põhiplaaniga kõrge poolkelpkatusega hooned, millel on esiküljel tavaliselt keskne sissepääs. Seda tüüpi vallamajad on enamasti puidust ja olnud vooderdatud laia rõhtlaudisega, kuid esineb ka üksikuid maa- ja telliskivihooneid. Tavaliselt on need hooned tagasihoidlikud ja dekoorielemente esineb vähe. Sellele tüübile iseloomulikud vallamajad paiknevad kõik Lõuna-Eestis endise Liivimaa kubermangu alal. Tollel perioodil oli sealne piirkond Põhja-Eestist jõukam, kus esimesed vallamajad olid üsna kehvad hurtsikud (kasutati pärast 1890. aastat enamuses vaestemajana). Teiseks põhjuseks, miks just Lõuna-Eestis on hulganisti vanabalti tüüpi vallamaju, on asjaolu, et seal jäi 1890. aastate vallareform poolikuks ning Põhja-Eestiga võrreldes liideti vähem valdu, mistõttu rahuldasiid need viimasega võrreldes väiksemate valdade vajadusi.

Tüüp I/1 säilinud vallamajad on (fotod ja täpsemad andmed edaspidi konkreetse vallamaja personaalses kaustas,) –

1. **Adavere – VA**
2. **Ahja - VA**
3. **Aidu - VA**
4. **Helme**
5. **Jõgeveste**
6. **Kabala (osaliselt ümberehitatud 1932) – Dok**
7. **Kaiavere**
8. **Kaubi - VA**
9. **Keeni – VA**
10. **Kiidjärve***
11. **Kioma**
12. **Koiola - VA**
13. **Koorküla (hiljuti ehitatud ümber viilkatusega hooneks)**
14. **Kudina vana vallamaja***

---

* Tärniga märgitud 5 vallamaja personaalsed kaustad puuduvad, kuna autor pole nendes kohtadesse veel jõudnud

15. Kähri
16. Kärgula - VA
17. Laanemetsa - RKM
18. Laatre (Pärnumaa) – VA
19. Laatre (Valgamaa) - Dok
20. Lasva
21. Leebiku
22. Linnamäe
23. Loodi
24. Loosi
25. Meeksi
26. Meeri - VA
27. Mooste - VA
28. Pindi - VA
29. Polli vana vallamaja - RKM
30. Puurmani - VA
31. Põlgaste
32. Pärsti
33. Rannu vana vallamaja - VA
34. Rõngu
35. Rõuge - VA
36. Sõmerpalu - VA
37. Sürgavere - VA
38. Taheva
39. Tamse*
40. Tori vana vallamaja – RKM
41. Uderna
42. Vaabina
43. Vana-Piigandi
44. Vana-Tänassilma - RKM
45. Viitina - VA
46. Õisu - RKM

Sellest tüübist on 1998. aastal kultuurimälestiseks tunnistatud üksnes Tori vana vallamaja ning ettepanek tehtud ka Laanemetsa, Mooste ja Vana-Tänassilma vallamaja puhul, mis on ilmselgelt vähe.

TÜÜP I/2

Tüüp I/2 alla võib tinglikult liigitada enamus teisi selle perioodi vallamaju, mis on täiesti tavalised, reeglina üsna väikesed ning sageli ka tähelepandamatud viilkatusega puit- või kivihooned, millest paar paikneb ka Põhja-Eestis ehk endises Eestimaa kubermangus.

Tüüp I/2 säilinud vallamajad on –

- 1. Halliku***
- 2. Kaagjärve**
- 3. Krabi**
- 4. Lelle**
- 5. Misso**
- 6. Muuga***
- 7. Vahastu**
- 8. Vastse-Kuuste vana vallamaja**

TÜÜP I/3

Majanduslikust kitsikusest tingituna ehitati perioodil 1866-1889 vallamajad teinekord koos kooliga ning väga tihti täitiski koolmeister vallakirjutaja ülesandeid. Nii näiteks paiknesid enne uue vallamaja valmimist 1900. aasta paiku kool ja vallavalitsus ühe hoone katuse all Tartumaal Pilkuse vallas. Vana vallamaja ühes otsas asus klassiruum ning teises vallavalitsuse kantselei ja vallakasaka korter. Viimane täitis ühtlasi ka ooteruumi ülesandeid ja selle ühte nurka oli ehitatud puur ehk arestikamber. Klassiruumi ja vallavalitsuse vahel paiknes omakorda kolmest toast ja köögist koosnev kooliõpetaja korter (EAA f 367 n 1 s 221 l 89). Taolisi hooneid, mis olid mõeldud nii kooli- kui vallamajaks, võib liigitadagi perioodi kolmandaks tüübiks. Tüüp I/1 eristab neid hooneid suurem ruumide arv ja seega ka üldine maht. Taolisi hooneid on säilinud vähe.

Tüüp I/3 säilinud vallamajad on –

- 1. Pöögle - RKM**
- 2. Võnnu (Läänemaa) - RKM**

TÜÜP I/4

Loomulikult ei olnud mitte kõik enne 1890. aastate valdade ühinemist ehitatud vallamajad tagasihoidlikud hooned, vaid nende hulgas oli ka väga esinduslikke ehitisi. Eriti uhked ja isikupärased olid näiteks 1877. aastal ehitatud Vigala (rikutud nõukogudeaegse juurdeehitusega) ja 1885. aastal valminud Uue-Vändra vallamaja. Seetõttu võibki tüübiks Id koondada hoopis ebatüüpilised – ainuprojekti järgi perioodil 1866-1889 ehitatud silmapaistvad vallamajad.

Tüüp I/4 säilinud vallamajad on –

- 1. Holstre - RKM**
- 2. Järvakandi - VA**
- 3. Kurista – Dok, VA**
- 4. Laius-Tähkvere (osaliselt ümberehitatud 1938) - VA**
- 5. Tarvastu - RKM**
- 6. Uue-Vändra - RKM**
- 7. Vana-Kariste - RKM**
- 8. Veltsa**
- 9. Vigala (teine korrus lisatud nõukogude ajal)**
- 10. Voka - VA**
- 11. Voltveti - VA**

Kuigi on tegu vanimast perioodist pärit kõige tähelepanuväärste hoonetega, millest osad on säilinud üsna esialgsel kujul, on neist ettepanek kaitse alla võtmiseks tehtud üksnes Vana-Kariste vallamaja puhul, mis pole nimetatud hoonetest sugugi kõige märkimisväärsim.

II PERIOOD 1889-1918

1889. aasta kohtu- ja talurahvaasutuste reform

Üks Eesti vallamajade arenguloo olulisemaid mõjutajaid on 9. juulil 1889 jõustunud Balti kubermangude kohtureformi ning talurahvaasutuste ümberkorraldamise seadus, millega kehtestati konkreetsed nõudmised kohtupidamise ruumidele. Seadus nõudis kohtupidamiseks spetsiaalset kohtutuba, mille tunnuseks oli laual asetsev kohtupeegel ehk kohtukull. Kohtupeegel oli kas puidust või metallist valmistatud kolmnurkne püstprisma, mille tahkudele oli kleebitud Peeter I kolm ukaasi käitumisjuhendiks kohtumõistjatele (Traat 1980: 130). Lisaks sellele nähti seadusega ette, et oma kõnelemisjärge ootav tunnistaja ei tohi teiste tunnistajate kuulamise juures viibida ning et kohas, kus kohtumehed asja läbi kaaluvad, ei tohi kõrvalised inimesed juures olla. Nendest nõuetest tulenes vajadus ehitada valla- ehk kohtumajja kaks seni puudunud erilist ruumi: tunnistajate ja nõupidamiste või ka otsuselangetamise tuba. Seadus sõnastas ka nõude, et aresti mõistetuid peetakse kinni vallakohtu ringkondades sisse seatud ruumides, millest omakorda tulenes asjaolu, et vallamajadesse seati sisse nii arestikambrid kui ka vahimehe ruumid (Ojala 1995: 15).

1889. aasta seaduse täiendamiseks anti järgnevatel aastatel välja mitu juhendit, milles kajastus mõningaid uusi nõudeid ja täpsustusi kohtumajade kohta. Nii näiteks on Eestimaa kubermanguvalitsuse 1890. aastal kõrgematele talurahvakohtutele ja vallakohtutele välja antud instruksioonis kirjas, et vallakohtu istungit külastavate kõrvaliste isikute kohad peavad olema paikadest, kus viibib kohus ning arutletavas asjas osalevad isikud, võreaga eraldatud. Viimane oli treitud pulkadest, *ca* meetrikõrgune balustraad. (Ojala 1995: 15).

Talurahvaasjade komissarid ja väikeste mõisavaldade liitmine

1889. aasta reformi järgmine oluline etapp oli seniste valdade järelevalveorganite kihelkonnakohtute kaotamine ning nende asemele talurahvaasjade komissari ametikoha sisseseadmine. Igas maakonnas ehk kreisis asus tööle üldjuhul kaks talurahvaasjade komissari. Erandi moodustasid Järvamaa ja Saaremaa, kus oli ametis üks komissar, ning Läänemaa, kus Hiiumaa tõttu oli kolm komissari tööpiirkonda. Enamasti olid komissarideks

venelased või baltisakslased, kuid näiteks Läänemaa Haapsalu jaoskonna talurahvaasjade komissariks oli eestlane D. Vares (Traat 1985A: 134).

Talurahvaasjade komissaridest kujunesidki need initsiaatorid, kelle mõjutusel hakati Eestis ehitama uut tüüpi vallamaju. Just komissarid esitasid 1866. aasta vallaseadusele tuginedes range nõude, et igal vallal peab olema eraldi hoonena esinduslik vallamaja, kus oleksid nii vallaasjade ajamiseks kui ka kohtupidamiseks spetsiaalsed ruumid.

Eestimaa Kubermangu Talurahvaasjade Komisjonis koostatud instruksioon vallaametnikele, mis 1900. aastal eraldi raamatuna välja anti, võtab hästi kokku 1890. aastatel välja kujunenud reeglistiku vallamajade kohta. Instruksiooni järgi pidid vallavalitsuse kasutuses olevas hoones olema järgmised ruumid: saal koosolekute tarvis, nõupidamiste tuba kohtumeeste tarvis, tunnistajate tuba, kaks arestikambrit (üks mõeldud meestele, teine naistele), vallavalitsuse ja kohtu kantselei ruum, vahimehe tuba ning vallakirjutaja vähemalt kahest toast ja köögist koosnev korter (Ojala 1995: 17). Siia võib lisada veel ühe eriotstarbelise ruumi, milleks oli nn komissari tuba, mis tuli ehitada kohalesõitvate ülemuste peatumisruumiks (Traat 1985A: 135).

Senistel, mõisate järgi kujunenud väikevaldadel, mille kogukonnaliikmete alammääraks oli 200 meeshinge, oli selliseid esinduslikke vallamaju ehitada majanduslikult võimatu ja ebaotstarbekas, mistõttu talurahvaasjade komissarid need vallad 1890. aastate algupoolel ühendasid. Rohkem kui tuhandest Eesti vallast jäi pärast liitmist järele 365 – Eestimaa kubermangus 132 ja Liivimaa viies eestlastest elanikkonnaga maakonnas 233 valda (Uuet 2002: 11). Väikeste eranditega jäi see haldusjaotus kehtima kuni 1938. aastani.

Pärast valdade liitmist 1890. aastate alguses kerkis kohe päevakorda ühendvaldadele uute vallamajade ehitamine. Esimesena tuli lahendada vallamaja maa- ja asukohaküsimus. Uute vallamajade asukohaks püüti valida paik, mis oleks suhteliselt valla keskel, et vahemaa valla kaugematest nurkadest vallamajani oleks enam-vähem võrdne. Viimasest tulenevalt ei olnud vallamajad mitte alati ajaloolistes keskustes, kirikute või suuremate külade läheduses, vaid asetsesid küllalt tihti üsna eraldiseisvalt. Vallamaja asukoha määrasid ära ka ühendusteede võrk ning asjaolu, et ligiduses ei tohtinud olla kõrtsi (Traat 1985B: 131).

Vallamaja asukoha valikut mõjutas ka maaküsimus, sest talurahvaasjade komissarid jälgisid üsna tähelepanelikult, et uusi vallamaju ei ehitataks kruntidele, mille omandiõigus polnud üheselt selge. Enamasti uue vallamaja krunt osteti. Müüjaks oli tavaliselt mõis, kuid ka talukohtade omanikud. Uue vallamaja krundi oli võimalik ka rentida ning on teada, et mitmel juhul (näiteks Virumaal Kaarlis ja Sõmerus) andsid mõisad vallale vallamaja krundi kasutada sümbolse, üherublase aastarendiga (EAA f 66 n 1 s 184 ja s 212).

Üllatavalt palju on ka juhtumeid, kus mõisaomanikud maa vallamajade tarbeks kogukonnale lihtsalt kinkisid. Küllap oli see osa mõisnike jaoks mingil määral prestiižiküsimus, et vallamaja paikneks just tema mõisa maa peal, kuigi nõukogudeaegsed uurijad nägid selles ka teatud tagamõtteid. Nii vihjab August Traat, et see võimaldas mõisal valda teatud sõltuvuses hoida ning et oli juhtumeid, mil mõis omakasust lähtudes lubas krundi mõnele kõlbmatule maalapikesele või mõisakõrtsi naabrusse, et suurendada viimaste tulukust (Traat 1985A: 135). Siinkirjutaja näeb siiski sagedastes vallamaja tarbeks maa tasuta kinkimises mõisa ja vallakogukonna ajalooliselt kujunenud tihedate sidemete ning normaliseeruvate suhete mõju.

Enne vallamaja ehitama asumist oli tarviline koostada selle plaan ehk projekt. Plaani võis koostada keegi vallavalitsuse või volikogu liikmetest, kuid tihti olid koostajateks ehitusmeistrid. Tollel perioodil kerkib esile mitu tuntud ehitusmeistrit, kelle spetsialiteediks ja tuntumateks ehitisteks saidki just vallamajad. Näiteks on Hans Maurer ehitanud Kehtna, Kohila ja Rae; Hans Jäär Albu, Peningi ja Ravila; Jüri Oser Kunda-Malla, Küti, Porkuni ning Vihula vallamaja. Nimetatud meistritest veelgi nõutumad olid kolm meest, kelle töö hea kvaliteet oli ilmselt neile parimaks soovituskirjaks. Nii kuuluvad viljakamate vallamajaehitajate hulka Salla valla mees Johann Strauss, kelle tööks on Kapu, Kuksema, Laiuse, Vaimastvere, Võhmuta ja Väinjärve vallamaja; Laiuse vallast pärit Jüri Peepson, kes on ehitanud Avanduse, Avinurme, Haaslava, Kurista, Laius-Tähkvere, Liigvalla ja Nõmmküla vallamaja; ning Raadi valla liige Mihkel Pikson, kelle juhtimisel on valminud Kaarepere, Kudina, Laeva, Luunja, Roela, Saadjärve ja Ulila vallamaja.

Uute vallamajade plaanide ja ruumilahenduste koostamisel oli võtmeroll siiski talurahvaasjade komissaridel. Väga sageli andsid talurahvaasjade komissarid valdadele ette vallamaja ehitusplaani esialgse visandi, mida kohapeal täpsustati. Kui vallamaja projekt oli ka koostatud alguses vallas või ehitusmeistri poolt, pidi selle igal juhul kinnitama ja heaks kiitma maakonna vastava jaoskonna talurahvaasjade komissar, kes tegi plaani tihti tarvilisi

muudatusi. Mitmel juhul andsid komissarid valdadele ette uue vallamaja juba valmis projekti, mille järgi tuli hoone ehitada, mistõttu kujunesid Eestis osades jaoskondades ehitatavate vallamajade juures välja teatud piirkondlikud iseärasused.

Võrreldes I perioodil aastatel 1866-1889 ehitatud vallamajadega on pärast 1890. aastate vallareforme ehitatud omavalitsushooned märksa esinduslikumad ja ruumikamad, märksa rohkem esineb nüüd ka võimsaid kivihooneid.

Tänu 1890. aastate algul läbi viidud vallareformile ja talurahvaasjade komissaride tegevusele ehitati sellel perioodil kuni I maailmasõja alguseni enamik Eesti vallamajadest. Ühe 1938. aastal tehtud küsitluse järgi oli tollal tegutsenud 363 vallamajast enne komissaride tegevust ehitatud 108, aga perioodil 1891–1918 tervelt 202 (Traat 1985A: 135).

II perioodi tüpologia

TÜÜP II/1

Kõige selgemini eristuvad teistest selle perioodi vallamajadest Saaremaa omad, millist tüüpi ei leidu kusagil mujal Eestis. Ajaleht Postimees 1894. aastal: „Saaremaa ühendatud valdadel on juba enamasti kõikidel uued majad valmis. Majad on ehitusplaani poolest kõik ühte moodi. Pääle ruumide ametlikkude talituste tarvis, on ka kirjutaja korter, vangimaja ja üks iseäralik tuba, kus maal ameti täitmise pärast sõitvad kroonu ametnikud korterit võtta võivad” (Postimees nr 80, 11. aprill 1894). Ühesuguste vallamajade ehitamine Saaremaal on seotud sealsete komissari J. K. Kassatski aktiivse tegevusega, kes ühendas 118 sealset väikevalda 19 uueks vallaks. J. K. Kassatski tõi Riiast kubermanguvalitsusest uute vallamajade jaoks standardse ehitusprojekti, mis nägi ette hoonet, millel oli esiküljel risaliidina veidi eenduv keskosa, millel hoone põhikatusena risti asetsev viilkatus. Viimase võimas kolmnurkne frontoon andis domineeriva aktsendi kogu hoonele. Vallamaja keskosas kolme esiakna taga paiknes kohtusaal ja omakorda selle taga kantselei ning teised ametkondlikud abiruumid. Keskosast ühele poole jäävasse tiiba pidi tulema kirjutaja korter ning teisele poole käskjala eluruum ja arestikambriid. Projekti autoriks on vallamajade uurija August Traat pidanud Liivimaa kubermangu nooremehitekti K. J. Pfeifferit, kuid asetab ka ise selle arvamuse taha kahtleva küsimärgi, sest dokumentaalset kinnitust sellele pole leitud (Traat 1985B: 131). Sellise plaani järgi ehitati 1890. aastate algul ühesugused vallamajad, milletaolisi mujal Eestis

ei leidu, enamikku Saaremaa ühendatud valdadesse. Osa valdu, nagu Abruca, Kärla, Loona ja Lümanda, ehitasid vallamaja kivist, teised aga, nagu Hellamaa, Kihelkonna, Muhu-Suure, Pihhla, Torgu ning Uuemõisa, eelistasid puitu. Need vallamajad erinesid üksteisest ainult detailide ja pisut ka proportsioonide poolest.

Tüüp II/1 säilinud vallamajad on –

1. **Abruca/Salme (osaliselt ümberehitatud 1929) - RKM**
2. **Kihelkonna**
3. **Kärla (teine korrus lisatud 1939) - VA**
4. **Loona - RKM**
5. **Lümanda - RKM**
6. **Muhu-Suure - VA**
7. **Pihhla - VA**
8. **Uuemõisa**

Nendest hoonetest on seni ettepanek kaitse alla võtmiseks tehtud Loona ja Lümanda vallamaja puhul, kuid sama väärtuslik on kindlasti ka Abruca/Salme vallamaja.

TÜÜP II/2

Ühesuguste vallamajade ehitamise poole oma jaoskonnas püüdis ka Järvamaa talurahvaasjade komissar Jakov Duntsov. Väätša vallavalitsusele komissari 1892. aastal saadetud kirjas on otsene viide sellisele soovile: „Soovides asuda kogu minu usaldatud kreisi ulatuses ühesuguste valla- ja kohtumajade ehitamisele, pidasin vajalikuks koostada antud ruumide jaoks üksikasjalist, seaduse nõudeid rahuldavat plaani” (Ojala 1995: 59). Kuigi nimetatud plaani pole uurijad leidnud, kõnelevad Järvamaal 1890. aastatel valminud vallamajad sellest, et nende ehitamisel on järgitud teatud juhtnööre. Uute vallamajade sisemises ruumilahenduses on küll erinevusi, kuid hoonete üldised proportsioonid, fassaadilahendused ja kaunistuselemendid on äratuntavalt sarnased. Eriti tulevad sarnasused välja Järvamaa kivist vallamajade puhul. Nood vallamajad on pikad krohvitud paekivihooned, millel on kolme korstnaga viilkatus. Vallamaja esiküljel asub keskne sissepääs (tagaküljel äärtes kaks sissepääsu) ja sellest kummalgi pool sümmeetriliselt enamasti neli (harvem kolm) akent. Aknad ja ukSED on ääristatud krohvpiirdega, nurkades krohvist liseenid või kvaaderdused, viilualuses sageli ümaraken. Sellise käe kirja järgi on aastatel 1893–1897

ehitatud 11 Järvamaa vallamaja, millest 3 – Kapu, Koigi ja Nõmmküla vallamaja on hävinenud ning Einmanni vallamaja täielikult ümberehitatud.

Tüüp II/2 säilinud stiilipuhtad vallamajad on –

- 1. Albu - RKM**
- 2. Ambla - RKM**
- 3. Esna - RKM**
- 4. Kuksema - VA**
- 5. Võhmuta - VA**
- 6. Väinjärve - Dok**
- 7. Väätša – VA**

Järvamaa vallamajadest on seni arhitektuurimälestiseks tunnistatud Ambla vallamaja ja ettepanekud tehtud ka Esna ja Albu vallamajade puhul, kuid erinevalt komisjoni arvamusest näeks autor mälestisena ka Albu vallamaja.

Teatud reservatsioonidega võib seda tüüpi vallamajade alla liigitada ka mõned Järvamaa naabruses paiknevad vallamajad, millel leidub viimastega küllalt palju sarnaseid jooni. Need on samuti enamuses paekivi-, kuid ka mõned maakivihooned, millel samuti reeglina väga rõhutatud krohvist või ka tellistest piirded-kvaaderdused, viiludel ümaraknad, vahel ka rombning petikaknad jne. Kuigi nende vallamajade juures ei saa rääkida Järvamaa talurahvaasjade komissari mõjust, on siin tajutavad Kesk-Eesti kiviehitiste traditsioonid ja mõju laiemalt. Taolised säilinud vallamajad on –

- 8. Avanduse - VA**
- 9. Juuru - VA**
- 10. Kaiu (nõukogude ajal oluliselt ümberehitatud)**
- 11. Kuimetsa**
- 12. Kurna- RKM**
- 13. Liigvalla (teine korrus lisatud 1937)**
- 14. Rae (teine korrus lisatud nõukogude ajal)**
- 15. Rapla - VA**
- 16. Vao – VA**
- 17. Vee – RKM**

Väljaspool Järvamaad paiknevate seda tüüpi vallamajade seast on ettepanek arhitektuurimälestisena kaitse alla võtmiseks tehtud Kurna vallamaja puhul, sama staatust väärrib vaieldamatult ka Vee vallamaja.

TÜÜP II/3

30. novembril 1892 ilmus ajalehes Postimees teade: „Rakvere jaoskonna talurahva asjade komissari poolt on valdadele ette kirjutatud 15. detsembriks vallamaja plaani ehituskulude ja materjalide hinna suurusega sisse saata, mille järele komissar ise üleüldise plaani kokku seab, sest tuleva suvel tahetakse ühendatud valdade majade ehitusega alustust teha. Soovitatud on enamasti kivimajasid” (Postimees nr 270, 30. november 1892). Viru maakonna endises talurahvaasjade komissari Rakvere jaoskonnas võib tõepoolest leida hulga vallamaju, mille juures on sarnaseid jooni. Erinevalt teistest piirkondadest on Rakvere ümbruses levinud suhteliselt väikesed, silmatorkavalt lameda ja madala viilkatusega vallamajad. Huvitav on asjaolu, et taolised Virumaal kivist püstitatud vallamajad on ehitatud ühe kindla ehitusmeistri ehk Jüri Oseri poolt. Viimastel on veel iseloomuliku tunnuseks otsaviilul kahe ümaraknaga piiritletud uhke kaaraken. Seega võiks ka Virumaa puhul rääkida meister Jüri Oseri tüübist, kuid ka osadel puidust vallamajadel nagu Rakvere (hiljem katus kõrgemaks ehitatud), Rägavere, Undla (hävinenud) ja Vohnja on sealsele piirkonnale iseloomulik madal viilkatus.

Tüüp II/3 säilinud vallamajad on –

- 1. Kunda-Malla - VA**
- 2. Küti - VA**
- 3. Porkuni – VA**
- 4. Rakvere**
- 5. Rägavere**
- 6. Vihula - Dok**
- 7. Vohnja**

TÜÜP II/4

Lisaks eespool nimetatud piirkondadele on pea äravahetamiseni sarnased Hiiumaa nelja valla omast kolm vallamaja, millest Suuremõisa on küll hävinenud. Tegu on võimsate maakivihoonetega, millel esiküljel kaks puidust palkonit ja mis torkavad silma väga dekoratiivse ja kõrge kvaliteediga kivilao poolest. Hiiumaa vallamajade puhul ei ole võimalik

täpselt öelda kui palju on siin nende sarnasuse puhul tänu Hiiumaa jaoskonna talurahvaasjade komissari tegevusele või jällegi ehitusmeistrite loomingle. Nimelt on Käina vallamaja projekti autor kindlalt ja Kõrgessaare oma suure tõenäosusega tuntud Saaremaa ehitusmeister Aleksander Saar, kes on ehitanud Hiiumaal mitu kivist õigeuskirikut, aga ka silmapaistvad kivihooned Leisis ning Ungru lossi Läänemaal. Peale selle oli kolme Hiiumaa vallamaja ehitusmeistriks üks ja sama mees – Putkastest pärit Jaan Tammeveski.

Tüüp II/4 säilinud vallamajad on –

- 1. Kõrgessaare - RKM**
- 2. Käina - RKM**

Mõlemad hooned on tunnistatud ka ehitismälestisteks, mida nad ilma igasuguse kahtluseta ka väärivad.

TÜÜP II/5

Tüübi II/5 alla võib koondada vallamajad lähtudes nende ehitusmaterjalist ehk täpsemalt tellishooned. Kuigi ka ajavahemikul 1866-1889 ehitati üksikud tellistest vallamajad, siis aastatel 1889-1918 muutub eriti Lõuna-Eestis ja iseäranisti Tartumaal tellistest püstitatud vallamajade hulk märkimisväärseks. Olgugi stiililt üksteisest teinekord erinevad, väärivad need kaunid tellishooned eraldi tüübina väljatoomist (tüüp II/5 alt on siiski välja jäetud need tellishooned, mis on ehitatud silmapaistvate ainuprojektide järgi). Taolised säilinud vallamajad on –

- 1. Abja - VA**
- 2. Alliku**
- 3. Haaslava - RKM**
- 4. Karksi - VA**
- 5. Kavilda (osaliselt nõukogude ajal ümberehitatud)**
- 6. Kokora**
- 7. Kudina**
- 8. Laeva - VA**
- 9. Laiuse - RKM**
- 10. Rannu - RKM**
- 11. Roela (Tartumaa) - VA**

- 12. Rápina**
- 13. Saadjärve**
- 14. Sangaste - RKM**
- 15. Tsooru - VA**
- 16. Tähtvere**
- 17. Valgjärve (teine korrus lisatud nõukogude ajal)**
- 18. Võru (teine korrus lisatud nõukogude ajal)**

Tüüp II/5 vallamajadest on komisjonile seni tehtud kaitse alla võtmise ettepanekud Haaslava Rannu ja Tsooru vallamajade puhul. Siinkirjutaja lisaks siia ka komisjoni poolt vastavat staatust mitte saanud Laiuse ning üldse tähelepanuta jäänud Sangaste vallamaja.

TÜÜP II/6

Tüüp II/6 alla perioodil 1889-1918 ehitatud vallamajadest saab paigutada need hooned, mis ka nüüd jätkasid traditsioonilist *urbaltisch* ehk vanabalti stiili. Eelneva perioodiga võrreldes eristab neid hooneid suurem maht ja tihti ka parem viimistlus ja eksterjööris dekoratiivelementide kasutamine. Enamasti paiknesid taolised hooned traditsiooniliselt Liivimaa kubermangu alal. Tüüp II/6 säilinud vallamajad on –

- 1. Aleksandri - VA**
- 2. Erastvere**
- 3. Härjanurme - VA**
- 4. Kaarepere - VA**
- 5. Kahkva - RKM**
- 6. Karilatsi**
- 7. Kooraste - VA**
- 8. Kuivajõe**
- 9. Kõlleste**
- 10. Paatsalu - VA**
- 11. Peri - VA**
- 12. Raikküla**
- 13. Saaluse**

- 14. Suure-Kõpu – VA**
- 15. Valguta**
- 16. Veriora - VA**
- 17. Veski - VA**
- 18. Viljandi**

Nimetatud tüüpi vallamajadest pole seni mitte ükski esitatud isegi arvele võtmiseks, arhitektuurimälestise tiitlit vääriks autori arvates neist stiilseim ehk Kahkva vallamaja.

TÜÜP II/7

Kõige arvukama tüübi alla võib vallamajade ehitamise II perioodist liigitada hooned, mida võib kutsuda nimega – klassikaline kroonuehitis. Need on viilkatusega, enamasti puidust, kuid vahel harva ka pae- või maakivist hooned, mis on reeglina väga tagasihoidlikud ja kus rõhk on pandud rohkem ruumiprogrammile kui välisviimistlusele. Sõnaga küllalt ilmetud ja kroonulikud ametihooned. Sellesse tüüpi kuuluvad säilinud hoonetest –

- 1. Alatskivi**
- 2. Alavere**
- 3. Harku**
- 4. Häädemeeste - VA**
- 5. Iisaku**
- 6. Illuka (ümberehitus ja ärklikorrus 1934) - VA**
- 7. Jõõpre**
- 8. Järvesuu - VA**
- 9. Jäärja**
- 10. Kaisma**
- 11. Kasaritsa**
- 12. Kehtna**
- 13. Keila**
- 14. Kiu**
- 15. Kilingi - VA**
- 16. Kloostri - VA**
- 17. Kohila**
- 18. Kolovere-Kalju**

19. Lehtse
20. Luunja
21. Mõniste
22. Mäo - VA
23. Nõva - VA
24. Orajõe - VA
25. Orava
26. Oru – VA
27. Paadremaa
28. Passlepa
29. Peipsiääre
30. Peningi - VA
31. Piirsalu - RKM
32. Polli
33. Päidla
34. Püssi
35. Ravila (teine korrus lisatud nõukogude ajal)
36. Riisipere - RKM
37. Saksi
38. Saru
39. Sinalepa - VA
40. Suigu
41. Särevere
42. Taali
43. Taebla
44. Tahkuranna
45. Tali
46. Triigi - Dok
47. Ulila
48. Uue-Põltsamaa
49. Uulu
50. Uusna
51. Vaikna - VA
52. Vana-Võidu

53. Varbola**54. Vihterpalu****55. Vormsi – VA**

Kuigi selle tüübi näol on tegu küllalt lihtsate ja tagasihoidlike kroonuehitistega, on nende seas ka siiski teistest omataolistest rohkem silmapaistvaid ja ajastule iseloomulikke hooneid, millest arhitektuurimälestise tiitlit vääriks lisaks juba esitatud Riisipere vallamajale ka Piirsalu vallamaja, samas kui väärtusliku objektina arvele võetavate hoonete nimekiri oleks märksa pikem.

TÜÜP II/8

Kuigi uute vallamajade ehitamisel jälgisid talurahvaasjade komissarid üsna kiivalt, et need oleksid eraldi hooned, tuli ette üksikuid erandeid, mil vallamaja ehitati siiski ühe katuse alla kooliga. Sellisel juhul oli tingimuseks, et koolil ja vallavalitsusel oleks eraldi sissekäik. Ajavahemikus 1889-1918 ehitatud ja säilinud kooli- ning vallamaja koossehitused on –

- 1. Lähtru**
- 2. Prangli - RKM**
- 3. Sipa - VA**

Sellest kategooriast on seni koolimajana riiklikuks kultuurimälestiseks tunnistatud Prangli vallamaja.

TÜÜP II/9

Ka ajavahemikul 1889-1918 leidis hulk valdu, kus kogukonna maja ehitati teiste valdadega võrreldes kordumatu ainuprojekti järgi. Mõned taolised hooned jäid teistega võrreldes tagasihoidlikumaks, teistest tulid väga suurejoonelised hooned. Kõnealusel perioodil ehitatud silmapaistvate, teistest tunduvalt uhkemate vallamajade näitena võib esile tuua 24. juunil 1890 õnnistatud esindusliku Tori vallamaja tellishoone ning 1914. aastal valminud Pala vallamaja, mis on Eesti vallamajadest ainukene torniga ehitis. Tüüp II/9 ehk ebatüüpilised ja selgelt eristuvad säilinud vallamajad on –

- 1. Avinurme - RKM**
- 2. Kaarma-Suure**

3. Kalvi - VA
4. Karula - VA
5. Konguta
6. Koonga - VA
7. Maasi - VA
8. Olustvere
9. Pajusi
10. Pala - RKM
11. Saue - VA
12. Taagepera
13. Tori - RKM
14. Torma - VA
15. Uue-Võidu – VA

Tüüp II/9 seast on seni arhitektuurimälestiseks tunnistatud Tori vallamaja, kuid seda nimekirja võiksid täiendada ka Avinurme ja Pala vallamajad.

TÜÜP I+II

Sageli püüdsid vallavalitsused läbi ajada vana vallamaja uuendamise ja laiendamisega. Enamasti lükkasid talurahvaasjade komissarid sellised palved tagasi, kuid teinekord, tavaliselt siis, kui vallamaja oli valminud mõni aasta enne valdade ühendamist 1890. aastate algul või oli piisavalt suur, tuldi siiski vastu. Näiteks vastas 9. detsembril 1892 Roela vallavolikogu komissari nõudele ehitada uus vallamaja: „Kuna Roela vallamaja on suhteliselt uus, siis pole põhjust uue vallamaja ehitamiseks. Kui aga ei peaks ruumidest jätkuma, siis tuleb olemasolevat hoonet laiendada 1893. aasta suvel.” Nii sündiski – 1894. aasta suvel tehti 1886. aastal valminud vallamaja taha vinklikujuline juurdeehitis, kuhu paigutati arestikambrid ja vallakasaka eluruum (EAA f 66 n 1 s 184 ja 212).

Tüübiks I+II võibki liigitada taolised vallamajad, millest osa on ehitatud enne talurahvaasjade komissaride ametisseastumist aastatel 1866-1889 ning millele tehti pärast vallareforme juurdeehitus. Tavaliselt ehitati taoline hoone kas kolmandiku või vahel ka rohkema võrra pikemaks, vahel lisati juurdeehitus põhihoonele vinklikujuliselt. Taolise juurdeehituse läbi sai hoone üldine proportsioon sageli rikutud, esineb eri ajastute ebakõla. Samas muutusid mõned

selle kategooria vallamajad tänu juurdeehitusele ja uuendamisele hoopis tõeliselt silmapaistvateks pärliteks. Eriti silmapaistvad olid näiteks Pati (rikutud nõukogudeaegse ümberehitusega) ja Vaimastvere vallamaja. Enamus selle tüübi vallamaju paikneb endise Liivimaa kubermangu aladel.

Kahel eri perioodil ehitatud säilinud vallamajad on –

1. Emmaste
2. Heimtali
3. Kaarli
4. Kambja - VA
5. Kastre-Võnnu
6. Kirepi
7. Kolga
8. Nursi - RKM
9. Palupera - RKM
10. Pati
11. Patküla
12. Pornuse - VA
13. Puiatu - VA
14. Päre - VA
15. Pärsama
16. Ranna - VA
17. Rasina
18. Roela (Virumaa) - VA
19. Saare - VA
20. Salla - VA
21. Sauga - VA
22. Saulepi
23. Seli - VA
24. Soosaare
25. Taevere - VA
26. Urvaste
27. Vaimastvere - RKM
28. Vana-Roosa
29. Vana-Suislepa

30. Vastseliina

31. Võisiku – VA

Nimetatud hoonetest on seni 1997. aastal kultuurimälestiseks tunnistatud Nursi vallamaja, kuid tegelikult on Nursi küllaltki tagasihoidliku hoonega võrdväärseid vallamaju palju, mälestise künnist ületavad neist autori arvates Palupera ja Vaimastvere vallamaja.

III PERIOOD 1918-1950

Eesti Vabariigi algusaastad

Koos Eesti Vabariigi sünniga taasiseseisvus mitu 1890. aastatel sunniviisiliselt liidetud valda (mõned ka juba revolutsioonilisel 1917. aastal) – näiteks 1917. aastal Kodusoo, 1919. aastal Nabala, Vesneri, Vääna, Tammistu jt vallad. Uute valdade teke tõi kaasa ka vajaduse leida vallavalitsustele sobivad hooned. Kuna pärast raskeid sõja-aastaid ja keerulisi aegu polnud täiesti uusi vallamaju ehitada valdadele jõukohane, siis kohandati nendeks eri tüüpi, algselt hoopis teise funktsiooniga hooneid. Kõige levinum oli vallavalitsuse paigutamine pärast 1919. maareformi võõrandatud mõisahoonesse. Ka eespool mainitud Kodusoo, Nabala ja Vääna vallavalitsus asusid just mõisa härrastemajadesse. 1938. aasta statistikaandmete järgi kasutasid sellel aastal ümberkohandatud mõisahooneid 25 Eesti valda (Traat 1985A: 135). Teiseks levinud võtteks oli võtta vallamajadena kasutusele endised kõrtsihooned. Nii kolisid kunagisse kõrtsi Are, Kavastu ja Vesneri vallavalitsus. Peale nimetatud hoonetüüpide asusid sellel perioodil vallavalitsused veel endistesse postijaamadesse (Jõelähtme) ning elumajadesse (Tammistu). Ka Petserimaal, kus 1922. aastal moodustati senise nelja valla asemel 11, paiknes algul enamik uusi vallavalitsusi elamutes.

Tänu Eesti Vabariigi tekkele taasiseseisvunud ning Petserimaal moodustatud uutele valdadele kasvas 1920. aastate algul Eestis valdade arv. 1922. aasta lõpuks oli Eesti Vabariigis 378 valda (Uuet 2002: 37–44). Oluline muutus seoses Eesti Vabariigi tekkega oli see, et vallakohtutelt võeti Ajutise Valitsuse määrusega 18. novembrist 1918 tsiviil- ja kriminaalkohtu funktsioonid ning nad jäid edasi tegutsema ainult kohalike vaeslastekohtutena, mis käsitlesid üksnes eeskoste- ja hooldusasju. Seega võib aastat 1918 pidada teatud

veelahkmeks – kui senini oli esiplaanil kohtufunktsioon ja sageli kutsutigi vallamaju pigem kohtumajadeks, siis 1918. aastast võib rääkida üksnes vallamajadest.

Vallamajade moderniseerimine 1930. aastatel

1920. aastate lõppu ning 1930. aastaid iseloomustab küllalt ulatuslik tsaariaegsete vallamajade moderniseerimine. Sellel protsessil oli mitu põhjust, milleks üks oli ametnike arvu suurenemine. Kui enne I maailmasõda olid enamikus valdades ametnikena palgal ainult vallakirjutaja ja vallakasakas, siis Eesti Vabariigi ajal kasvas ametnike hulk märgatavalt. Töökoormuse lisandudes võeti palgale abisekretärid, enamikus valdades üks, kuid suuremates valdades ka kaks, abilised said ka vallavanemad. Peale nende asusid vallamajades tööle kantseleiametnikud ja konstaablid. Kõik need ametnikud vajasisid vallamajades oma töökohta või -ruumi ning tavaliselt anti neile vallamajas ka ametikorter.

1926. aastal võttis riigikogu vastu perekonnaseisuseaduse, millega perekonnaseisutoimingute tegemiseks valdades asutati vastav ametikoht. Seaduse järgi pidi igas vallas perekonnaseisuametnikul olema eraldi vastuvõturuum (Riigi Teataja nr 48, 1926). Paljudes vallamajades seati omaette kabinet sisse ka vallavanemate tarbeks.

Teiseks vallamajade ajakohastamise põhjuseks oli asjaolu, et 1920. aastatel asutati pea kõikidesse vallamajadesse postiagentuurid ning avalikud telefoni kõnepunktid. Lisaks posti- ja telefoniagentuurile avati 1920. aastatel paljudes vallamajades avalikud raamatukogud. Enamikul juhtudel polnud need küll midagi muud kui lihtsalt ooteruumis asuvad raamatukapid, kust vallasekretär paaril päeval nädalas raamatuid laenutas. Ka postiagentuuri pidamine oli enamasti vallasekretäri õlgadel, mille eest sai ta vastavat lisatasu.

Mainitud põhjustel tehti enamasti 1930. aastatel hulgas vallamajades ulatuslikke uuendus- ja laiendustöid. Nende tööde käigus ehitati enamikul juhtudel välja vallamajade seni kas ainult osaliselt kasutusel või hoopis kasutuseta olnud katusealused, millega lisandusid hoonetele tavaliselt mansardkorrused. Mõningatel juhtudel, nagu näiteks Einmannis ja Kärilas, ehitati välja ka täiskorrused. Tavaliselt paigutati hoone teisele korrusele ametnike eluruumid, teinekord ka näiteks volikogu istungitesaalid, nagu näiteks Pühajärvel. Ümberehituste käigus muudeti tihti ka vallamajade põhikorruste ruumijaotust, paljudel juhtudel mindi üle

süsteemile, kus alumisele korrusele tehti keskne koridor, millest avanesid kahele poole kabinetid. Selline ümberehitus tehti näiteks Viljandimaal Kabala vallamajas.

Iseloomulik on see, et kui seni olid vallamajad ehitatud kas ehitusmeistri või mõne muu isiku koostatud plaani järgi, siis ümberehitusteks kasutati 1930. aastatel üldjuhul juba professionaalsete arhitektide abi. Sageli olid nendeks maavalitsustes palgal olnud nn maa-arhitektid või -insenerid. Näiteks tegi 1937. aastal Viljandi vallamaja ümberehitusprojekti maainsener P. Lõhmus (Uus Eesti nr 174, 1. juuli 1937). Paljude Tartumaa vallamajade ajakohastamise projektid, nagu näiteks Laius-Tähkvere ja Raadi, koostas 1930. aastate teisel poolel sealne maa-arhitekt O. Puuraid (ERA f 2929 n 2 s 9; Eesti Arhitektuurimuuseum f 28 n 1 s 72).

1930. aastatel hakati veel nõudma, et vallamajas oleks tulekindel arhiiv. Lihtsam oli see kivihoonetes, kus selleks sai kohandada mõne ruumi, kuid tunduvalt raskem oli see puidust vallamajades. Viimastel juhtudel muudeti mõni ruum kas telliste või betoonvalu abil tulekindlaks või rajati vallamaja taha kividest väljaehitis. Rahva hulgas peetakse selliseid kivist, ilma akendeta juurdeehitisi väga tihti arestikambriteks.

Lisaks küllalt ulatuslikule vallamajade ajakohastamisele ehitati Eesti Vabariigis kahe maailmasõja vahel ka mõnikümmend täiesti uut ja moodsat vallamaja. Siinkohal võib mainida näiteks Erra (1931), Kirna (1934), Krüüdneri (1935), Saku (1934) ja Vastse-Kuuste (1934) vallamaja. Ühe esinduslikuma sellel perioodil ehitatud vallamajana tõuseb esile 1932. aastal valminud Vana-Põltsamaa vallamaja. Arhitekt N. Thamme projekti järgi rajatud ja 39 340 krooni maksma läinud vallamaja oli tollal moodsa nopsa-süsteemi järgi (osaliselt täidetavate õõnesvahedega kolmekordne sein) ehitatud hoonetest suurim Eestis. Vana-Põltsamaa vallamajas oli elekter, veevõrk ja kanalisatsioon ning see oli ühtlasi ka Põltsamaa linna esimene keskküttega hoone (ERA f 3070 n 1 s 237; Postimees nr 145, 24. juuni 1933). Seoses vallareformiga 1938. aastal viidi läbi ka küsitlus vallamajade kohta ning selle andmetel oli Eesti Vabariigis kuni 1938. aastal ehitatud 28 vallamaja (Loorits 1938: 103). Ilmselt oli siia arvestatud ka mõned põhjalikult ümberehitatud vanemad vallamajad või siis mõisaehitistest ümberkohandatud hooned, sest siinkirjutaja andmetel ka koos paari pärast 1938. aastat valminud vallamajaga oli täiesti uute ehk nõ nullist ehitatud vallamajade arv kahe maailmasõja vahel 25. Samas puuduvad autoril täpsed andmed kõigi Petserimaa ja Narvataguste valdade vallamajade kohta, kuna sealsed arhiivid on hävinenud.

1938. aasta vallareform

1938. aastal viidi Eestis läbi oluline vallareform. Tuues põhjuseks valdade väiksust, nende territooriumite ebaloogilisust, majanduslikke ja teisi põhjuseid, vähendati märkimisväärselt valdade arvu. 1. aprillil 1939 jõustunud uue haldusjaotuse järgi jäi Eestis alles 248 valda (Uuet 2002: 56). Reformi tõttu vabanes ka hulk vallamaju, millest osa müüdi ning osale leiti mingi teine ühiskondlik funktsioon.

Teine maailmasõda

Nii nagu kogu rahvale, olid aastad 1941 ja 1944 saatuslikud paljudele vallamajadele. Kohalike võimuasutuste pärast löödi lahinguid, vallamaju põletati ja rüüstati. Kannatada sai üle poolesaja omavalitsushoone. 1941. aasta suvesõjas hävisid täielikult järgmised vallamajad (arvestatud on ka neid kunagisi vallamaju, kus pärast 1939. aasta reformi vallavalitsus enam ei tegutsenud): Aaspere, Anija, Halinga, Haljala, Imavere, Iru, Kirbla, Koigi, Kuremaa, Lihula, Lohusuu, Märjamaa, Palmse, Raasiku, Ropka, Vana-Vändra, Vaivara, Vara ja Viluvere.

Sama laastav oli ka 1944. aasta sõjasügis, mil hävisid Are, Audru, Hummuli, Jõhvi, Kaarma-Suure, Kavastu, Kavilda, Kogula, Kärstna, Pada, Peetri, Raadi, Riidaja, Sooru, Sootaga, Torgu ja Vana-Otepää vallamaja. Seega hävis II maailmasõjas 36 vallamajaks ehitatud hoonet. Lisaks loetletuile sai hulk vallamaju kannatada osaliselt.

Nõukogude aeg ja 1950. aasta haldusreform

Suuri muutusi nii igapäeva- kui ka omavalitsuste ellu tõi 1940. aasta riigipööre. Eelkõige vahetus ametkond ning vallavalitsused muutusid ühtlasi ka uue ideoloogia levitamise keskusteks. Samas oli nõukogude aja algaastate mõju vallamajade arhitektuurilisele küljele tühine. Taastati küll mõned sõjas kannatada saanud vallamajad nagu näiteks Salme, kuid uusi hooneid valdade kaotamiseni juurde ei ehitatud, samuti peatus raske majandusliku olukorra tõttu vallamajade moderniseerimine.

1945. aastal muutus ka haldussüsteem. Senised vallavalitsused nimetati ümber valdade täitevkomiteedeks ning nende alluvuses moodustati külanõukogud, mida ühes vallas oli enamasti kolm. 1950. aastal läbi viidud suure nõukoguliku haldusreformiga kaotati nii maakonnad kui ka vallad.

III perioodi tüpologia

TÜÜP III

Nagu eespool mainitud, ehitati kahe maailmasõja vahel võrreldes eelnenud perioodidega väga vähe vallamaju. Kuna säilinud vallamajade hulk on veel väiksem ning nende hoonete stiililine pilt on kaunis kirju, on mõtet III perioodi vallamajad liigitada kõik ühe tüübi alla pigem ajalisest printsiibist kui arhitektuurilistest iseärasustest lähtudes (viimased toodud välja vallamajade üksikkaustades). Eesti Vabariigi ajal püstitatud vallamajade hulgas leidub nii traditsionalismist lähtuvaid, uusklassitsistlikke kui funktsionalismi mõjutustega hooneid, kuid on ka väga tagasihoidlikke ja mitte millegi erilise poolest silmatorkavaid ehitisi. Tollest perioodist pärinevad ka mõned vallamajad, mis on ehitatud ümber mõnest algselt teise funktsiooniga hoonest kui ka tsaariaegsest kohtumajast põhjalikult ümberehitatud vallamaju, kuid sellel juhul on nende varasem ilme olulisel määral muutunud.

Tüüp III säilinud vallamajad on –

- 1. Aru**
- 2. Kasepää - VA**
- 3. Kernu - VA**
- 4. Kirna - VA**
- 5. Krüüdneri**
- 6. Kursi/Puurmani - RKM**
- 7. Kõo (vana osa 1868) - VA**
- 8. Kärla (esimene korrus 1893) - VA**
- 9. Meremäe vana vallamaja**
- 10. Meremäe - VA**
- 11. Mäe**
- 12. Paasvere**
- 13. Palivere**

- 14. Pühajärve (esimene korrus 1894)**
- 15. Rakke (esimene korrus 1896)**
- 16. Rikholdi - VA**
- 17. Saku - RKM**
- 18. Satseri**
- 19. Sutlepa**
- 20. Taevere uus vallamaja - VA**
- 21. Tudulinna (esimene korrus 1894) - VA**
- 22. Vana-Laitsna - VA**
- 23. Vana-Põltsamaa - RKM**
- 24. Vastse-Kuuste - VA**
- 25. Vastse-Otepää**

Iseseisva Eesti Vabariigi ajal ehitatud vallamajadest pole seni mitte ükski tunnistatud ehitismälestise vääriliseks, mis on omajagu kummaline. Kuigi maakondlikud eksperdid esitasid oma ettepanekutes mälestise kandidaatideks Vana-Põltsamaa ja Kursi/Puurmani vallamaja, siis komisjon paraku neid ettepanekuid ei toetanud. Autor kutsub üles seda otsust veelkord ülevaatama ning lisada nimekirja ka Saku kooli-, rahva- ja vallamaja.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

Loorits, A. 1938. Vallamajadest. Maaomavalitsus nr 7, 1938. Tallinn.

Ojala, U. 1995. Esna valla kujunemine ja vallamaja rajamine XIX sajandi lõpukümnendil. Tartu.

Traat, A. 1980. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn.

Traat, A. 1985A. Mõnda meie vallamajade minevikust. Kalender 1985. Tallinn.

Traat, A. 1985B. Saaremaa vallamajade ajaloost. ENSV TA kodu-uurimise komisjoni kogumik „Kingissepa rajoonis”. Tallinn.

Uuet, L. 2002. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Tallinn.